

Nyelvjárási szövegek szövegnyelvészeti vizsgálatához

A szövegek elemzésének egyik központi kérdése az összefüggőséget megteremtő tényezők vizsgálata. Tanulmányomban nyelvjárási szövegek korreferenciális elemzéséhez szeretnék adalékot nyújtani. Az a benyomásom, hogy a különböző szövegtípusokba, stílusrétegekhez tartozó szövegek vizsgálata, vagy lehet, hogy csupán e vizsgálatok eredményeinek összevetése a szövegtani gyakorlatban nem elég hangsúlyos. Érdemes lenne ilyen irányú elemzéseket végezni már csak avégett is, hogy a gyakorlati vizsgálatokból elvont kategóriákat, fogalmakat esetleg árnyalni, ellenőrizni tudjuk.

Egy korábbi tanulmányomban végeztem már nyelvjárási korpusz szövegnyelvészeti elemzését, vizsgálva a szöveget szervező korreferencialálót, valamint azt, hogy milyen ismereteket használunk fel a szövegbeli hiányok verbális kiegészítésére. (Dobi 1998: 95–107)

Ezúttal arra vállalkoztam, hogy egy — Jakab László gyűjtéséből választott — nyelvjárási szövegben leíró szövegtani aspektusból vizsgáljam meg a referenciális utalásokat, az ezekből szerveződő korreferencialáncokat, és jellemezzem a szövegösszefüggést megteremtő forikus elemeket. Mindezt azzal a céllal, hogy a szövegtípusra, valamint a közléshelyzetre jellemző megállapításokat tehessek.

Bevezetésként néhány elméleti megjegyzést fűzök az elemzéshez, nem törekedve a teljes elméleti keret ismertetésére (ezt lásd Dobi 2000: 81–123), de szándékom szerint lényeges adalékokat nyújtva a szöveg korreferenciális vizsgálatához (SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szempontrendszerére támaszkodva, amelyet legutóbb leíró szövegtani könyvében ismertetett — a könyv pontos adatait lásd az alábbi hivatkozásokban). Ezt maga az elemzés követi. Végül a nyelvjárási szövegre mint sajátos szövegtípusra jellemző korreferenciális jegyeket rendszerezem, további lehetséges elemzési irányokra is előremutatva.

Bevezető

Egy szöveg elemzésekor beszerkesztett, kontextushoz igazított, aktualizált mondatokat, szövegmondatokat vizsgálunk. Úgy gondolom, hogy — elméleti síkon — egy szövegmondat pragmatikai paraméterekkel nem rendelkező kiinduló szerkezetekre vezethető vissza, melyeknek alapja ugyanaz a funktor+argumenta(i) struktúra. A különbség közöttük egyedül az alapstruktúra összetevőit ki-

töltő nyelvi elemek sorrendjében van. Ezen a szinten (a nyelvi rendszer szintjén) minden összetevő explicit, de kontextus híján aktuális referenciális értékkel nem rendelkezik. (Ezekkel a struktúrákkal a rendszernyelvészet foglalkozik.)

A szövegmondat és a rendszermondat között feltételezek még egy szerveződési szintet, ez a struktúratípus átmenetnek tekinthető a rendszermondat és a szövegmondat között. Ide sorolható a minden összetevőjében explicit rendszermondatnak az összes olyan változata, amelyhez elméletileg rendelhető olyan kontextus, melyben az adott struktúra jól formáltnak hat. (Idetartozónak gondolom a kontextus nélkül elhangzó példamondatot is, legyen akár funkcionális elemzés tárgya, akár valamely más elemzési modell keretében használt mondat.) Ennek megfelelően ezek a potenciális mondatváltozatok ellipsziseket, névmásításokat, egyéb grammatikai utalásokat tartalmaznak, és szórendjük is egy (vagy több) elképzelhető kontextushoz (pragmatikai „tünetegyütteshez”) igazodik. (Ezeket az „átmeneti” típusokat a nyelvi rendszer elemei használatának nyelvésze elemzi.) Ezek közül a potenciális struktúrák közül „választódik ki” az aktuális szöveggörnyezetnek, kontextusnak eleget tevő, szemantikailag, szintaktikailag jól formált szövegmondat.

Megjegyzés: Ez a fajta szövegmondat-értelmezés generatív (legalábbis hozzá közel álló) szemléletre engedhetne következtetni. Nem gondolom, hogy egyszerű mondatoknál komplexebb szerkezeti egységek generálhatók lennének. Szövegmondatok sorát vagy szövegegyszt generáló modellt pedig végképp nem tudok elképzelni. A fentebb vázolt szövegmondat-szerveződés sokkal inkább feltételezett kognitív folyamatokkal állítható összefüggésbe.

Szövegelemzés

Az alábbiakban nem végzek teljes szövegtani elemzést, a szöveg lineáris kohéziójának egyik talán legszembevetőbb — dominánsan szemantikai, de grammatikai-szintaktikai eszközöket sem mellőző — megteremtőjét, a korreferencialitást vizsgálom. Nevezetesen azt, hogy

1) a korreferencialáncok milyen jellegűek: szemantikaiak, vagy inkább grammatikaiak-e;

2) az összetevők közötti korreferenciaviszony milyen grammatikai-szintaktikai eszközökkel valósul meg (személyragok, névmásítás, proformák stb.), illetve milyen szemantikai sajátosságokban nyilvánul meg (egyszerű ismétlés, szinonimák, hiperonimák, hiponimák, antonimák). (Az utaló elemek részletes rendszerezését lásd SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999: 69, 181–199);

3) a forikus elemek milyen arányban fordulnak elő az utalás iránya, az utalás hatósugara, az utalás kiterjedése, az utalás jellege, illetve az utalás mértéke szerint (SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999: 62–9).

A fent felsorolt elemzési szempontok kiválasztása pusztán azon a feltevésen alapul, hogy különböző stílusrétegekbe tartozó szövegek összefüggősége domi-

nánsan más-más szinteken valósul meg. (Például egy vers akusztikai vagy stiláris kohéziója nyilvánvalóan erősebb, mint mondjuk egy szaknyelvi szövegé, ellenben valószínűleg kevesebb és más jellegű grammatikai vagy szemantikai összefüggőséget teremtő eszközt találunk.)

Az alábbi szöveg elemzését áttekintve adalékot gyűjthetünk további összevett vizsgálathoz:

[Hogy vakult meg?]

Esz kérem szépen úgy törtint, hoty h\$rtunk a tanyába, ot vóut a két öcs?m, ot vóutak a takaróujim — ugyina —, oszt W raktam az asztagot meg Miska öcs?m. De ugyanakk\$sr nagyon fájt a fejem egész nap. Akk\$sr hétem mindik fájt a fejem, de akk\$sr mik\$ mám, mik\$ másnap reggerre megvakútam, ez úgy törtint, hogy este, hogy leszátDm az asztagr—l, már annyira fájt a fejem — teccik tudni —, hogy mán allik tu°am behajalni az asztagomat. Ahogy bementünk vacsorázni, mán e\$te vóut, behajaltam az asztagot, én a vacsora h\$jet lefeküttem egy vetetlen ágya, oda belelöktem magomat. Az emberek bementek ott egy másik szobábD, vagy mi, lakásbD, ugyi ot vacsorásztak. Én meg magomnak egy vizes türűközöü, így a homlokomra teríttem egy vizes türűközöüt. Esz h\$rtelen mekszárDtt a homlokomon, de r(ttenetesen fájt a fejem. Utyhogy még ety cig9rettát se szí°am \$l, az a vizes türűközöü akkorára megszárat a homlokon. Még eccer belemártottam a vízbe, ráborítottam. Elaluttam, annyira mekszünt a fDjfájás. Elaluttam, mire fCserkentem, vak lettem. Ennyibül törtint kérem.

(JAKAB 1982: 163–68)

[Hogy vakult meg?]

[01]Ez, kérem szépen, úgy történt, hogy hordtunk a tanyába, ott volt a két öcsém, ott voltak a takaróim — **ugyena** —, oszt én raktam az asztagot meg Miska öcsém. [02]De ugyanakkor nagyon fájt a fejem egész nap. [03]Akkor héten mindig fájt a fejem, de akkor, mikor már, mikor másnap reggelre megvakultam, ez úgy történt, hogy este, hogy leszálltam az asztagról, már annyira fájt a fejem — tetszik tudni —, hogy már alig tudtam behajalni az asztagomat. [04]Ahogy bementünk vacsorázni, már este volt, behajaltam az asztagot, én a vacsora helyett lefeküdtem egy vetetlen ágyra, oda belelöktem magamat. [05]Az emberek bementek ott egy másik szobába, vagy mi, lakásba, **ugye ott** vacsorásztak. [06]Én meg magamnak egy vizes törölköző, így a homlokomra terítettem egy vizes törölközőt. [K7]Ez hirtelen megszáradt a homlokomon, de rettenetesen fájt a fejem. [08]Úgyhogy még egy cigarettát se szívtam el, az a vizes törölköző akkorára megszáradt a homlokon. [09]Még egyszer belemártottam a vízbe, ráborítottam. [10]Elaludtam, annyira megszünt a fejfájás. [11]Elaludtam, mire felserkentem, vak lettem. [12]Ennyiből történt kérem.

Látható, hogy a kiválasztott szöveg egy dialógus része, kérdésre adott válasz. A szövegtudományban megoszlanak a vélemények arról, hogy egy párbeszéd egyetlen önálló kerek egész szöveg-e, vagy pedig több részszovegből áll össze. Az elemzés szempontjából ez nem játszik döntő szerepet, mert akár az első, akár a második elképzelést fogadjuk el, az nem lehet vita tárgya, hogy a párbeszéd részét képező válasz témáját, strukturáltságát tekintve kerek összefüggő egészet alkot — azaz megfelel a szövegség kritériumainak —, egyedül első szövegmondatának anaforikus mutató névmása utal a párbeszéd előző kérdésére.

Az első két kérdésre keresve a választ célszerű áttekinteni az alábbi táblázatot (1. táblázat), amely a szöveg néhány fő korreferencialáncát foglalja össze külön számba véve a szemantikai és grammatikai utalásokat is.

	[én]	[fej]		[asztag]	
	grammatikai	szemantikai	grammatikai	szemantikai	grammatikai
01	kérem hordtunk öcsém takaróim én raktam			asztagot	(raktam)
02	fejem	fejem	(fájt-)		
03	fejem megvakultam leszálltam tudtam asztagomat	fejem	(fájt-)	asztagról asztagomat	(tudtam)
04	bementünk behajaltam lefeküdtem belelöktem magamat			asztagot	(behajaltam)
05					
06	én magamnak homlokomra terítettem	homlokomra			
07	homlokomon fejem	homlokomon fejem	(fájt-)		
08	szívtam	homlokon			
09	belemártottam ráborítottam		ráborítottam		
10	elaludtam	fejfájás			
11	elaludtam felserkentem lettem				
12	kérem				

1. táblázat

1) Az első kérdésre a válasz elég egyértelműen az, hogy szövegszinten — a fent kiválasztott nominális korreferencialáncokat elemezve — döntően a szemantikai síkon megvalósuló korreferenciaviszony teremti meg az összefüggést. Ez alól kivétel az elbeszélő „én” korreferencialánca, amely tisztán grammatikai utalások révén jön létre (igei és birtokos személyragok, személyes és visszaható névmások). A verbális síkon bármilyen eszközzel kifejezett elbeszélő én egyébként is egyedi megítélés alá esik, talán egyetlen nem grammatikai kifejeződése az értelmezői szerepű nem névmási összetevő lehet.

2) A „fej” összetevő korreferencialáncában domináns a részleges ismétlés (*fejem, fejfájás*), valamint a kulcsszóval azonos jelentésmezőbe tartozó „homlok” szó használata és ez utóbbinak variált ismétlése (*homlokomon, homlokomra, homlokon*). Egyetlen grammatikai utalásra van példa: a „ráborítottam” igealak határozószói jelentésű igekötője a „homlok” összetevőre utal. Szintén grammatikai utaló elemek a „fejem” összetevővel egyeztetett „fájt” igealakok személyragjai, de ezek a szövegmondaton belüli alany-állítmány egyeztetés mondatgrammatikai eszközei (erre utal zárójelbe foglalásuk).

Az „asztag” korreferencialánca is főként részleges ismétlésekből épül föl (*asztagot, asztagról, asztagomat*). Az igealakok (*raktam, tudtam, behajlaltam*) személyragjai — az alanyon kívül — a határozott tárgyra utalnak, szintén mondatgrammatikai szinten.

A táblázatban szereplő példákon kívül természetesen más kisebb szövegszintű korreferencialáncok is találhatók a szövegben, melyek a grammatikai-szintaktikai és a szemantikai korreferenciaviszonynak közel a fentiekhez hasonló arányát mutatják. (Példaként: *vizes törölköző, vizes törölközőt / ez, (megszáradt-) / az a vizes törölköző, (megszáradt-) / belemártottam*. Az ismétlésen alapuló korreferenciaviszonyon kívül tehát anaforikus névmási utalás és tárgyas igei személyrag teremti szövegszintű összetartó erőt.)

3) A forikus elemek között endoforák (szövegen belül utaló elemek) és exoforák (szövegen kívüli valóságra utaló elemek) egyaránt találhatók. Az endoforák anaforák és kataforák, az exoforák pedig referenciális deixisek. Az alábbi táblázat (2. táblázat) mondatszintű és szövegszintű forikus elemeket tartalmaz, valamint információt nyújt az utalások irányáról és arról a szöveg- vagy szövegmondat-összetevőről, amelyre az egyes utaló elemek utalnak. Az idézett antece-densek és posztcedensek alapján képet kapunk az utalások kiterjedéséről is. A mondatszintű utaló elemek itt is zárójelben szerepelnek, megkülönböztetve őket azoktól, amelyek a szöveg-összefüggőség megteremtésében vesznek részt.

Szöveg- mondat- sorsz.	endoforák				exoforák
	anaforák utaló elem antecedens		kataforák utaló elem posztcedens		referenciális de- ixisek
01	<i>Ez</i> <i>(ott), (ott)</i>	„Hogy vakult meg?” <i>a tanyába</i>	<i>úgy</i>	a teljes szöveg	
02	ugyanakkor	<i>hordtuk a tanyába,</i> <i>[...] én raktam az asz- tagot meg Miska öcsém</i>			
03	<i>(akkor)</i> <i>(ez)</i>	<i>mikor már; mikor más- nap reggelre megva- kultam</i> <i>de akkor; mikor már;</i> <i>mikor másnap reggelre</i> <i>megvakultam</i>	<i>úgy</i> <i>(annyira)</i>	a szöveg hátralévő része <i>hogy már alig tud- tam behajalni az</i> <i>asztagomat</i>	<i>Akkor héten</i>
04	<i>(oda)</i>	<i>egy vetetlen ágyra</i>	<i>(Ahogy)</i>	<i>már este volt</i>	
05	<i>ott</i> <i>(ott)</i>	ahol a vetetlen ágy volt <i>egy másik szobá- ba [...] lakásba</i>			
06					<i>így a homlokomra</i> <i>terítettem egy vizes</i> <i>törölközőt [a hom- lokra terítés módja]</i>
07	<i>Ez</i>	<i>egy vizes törölkö- zőt</i>			
08	<i>az a vizes törölköző</i> <i>(akkorára)</i>	<i>egy vizes törölkö- zőt</i> <i>még egy cigaret- tát se szívtam el</i>			
09					
10	<i>(annyira)</i>	<i>Elaludtam</i>			
11					
12	<i>Ennyiből</i>	az egész szövegelőz- mény			

2. táblázat

A forikus elemek típusai szerint értékelve az elemzett szövegbeli utalásokat az alábbi megállapításokat tehetjük:

a) Irányukat tekintve főleg anaforikusak, szövegszintű katafora csak két — egymáshoz hasonló — esetben fordul elő: az *úgy* névmási határozószó utal a őt követő szövegrészre.

b) Az elemzett (szövegszintű) forikus elemek által teremtett szövegösszefüggés hatósugara lineáris, az egymást követő szövegmondatok között létesítenek összetartó erőt. Általánosságban tekintve a szövegösszefüggés eszközeit is elmondható, hogy a lineáris összefüggőség megteremtői elsősorban grammatikai

(névmások, névmási határozószók, személyragok) és szemantikai tényezők (teljes és részleges ismétlések, szinonimák — ahogy ez a fentebb vizsgált korreferencialáncban is nyomon követhető). Bármilyen szöveg globális összefüggését inkább szemantikai, strukturális, stilisztikai és akusztikai eszközök hozzák létre (SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999: 65). (A nyelvjárási szöveg esetében sajátos globális szövegösszefüggést teremt az akusztikai jegyek — írott formában a fonetikus átírás — stílushatása.)

c) A szövegszintű utaló elemek kiterjedésük alapján túlnyomó részben foltszerűek (a mondatgrammatikaiak között is sok ilyen van). Ez szerintem a kommunikáció körülményeivel is összefügg, hiszen a nyelvjárási szöveget szóbeli közlésként rögzítik, így az akusztikai befogadás, az összefüggő értelmezés megkönnyítését szolgálhatják a teljes szövegre vagy az egyetlen összetevőnél terjedelmesebb szövegrészre való utalások.

d) Az elemzett névmási és névmási határozószói forikus elemek egyirányúak: anaforák vagy kataforák. A kölcsönös utalások is szerepet kapnak, ezek mondat- és szöveggrammatikai síkon is szervezik a összefüggést: ennek legtisztább képviselője az alany és az állítmány egyeztetése (példaként: [01]: *én, raktam*; [03]: *megvakultam*...).

e) A szövegösszefüggést megteremtő forikus elemek referenciális értéke egészében fedi antecedenseik és posztcedenseik referenciális értékét, azaz teljes mértékű utalások. Részleges utalások a fent elemzett forikus elemek között nincsenek, a vizsgált korreferencialáncok összetevői között található erre is példa: *fej – homlok*.

Sajátos utaló elemek az adatközlő és az adatgyűjtő közötti kommunikációt fenntartó fatikus funkciójú összetevők:

[01]: *kérem szépen, ugyena*;

[03]: *tetszik tudni*;

[05]: *ugye*;

[12]: *kérem*.

Ahogy látható, ezek az elemek vagy módosítószók (kövéren szedve), vagy olyan tagolatlan mondatrészletek (normál szedéssel), amelyek főként a szóbeli közlésre jellemzőek.

Összegzés

Látható tehát, hogy nemcsak a szöveg típusától, hanem a szövegalkotás körülményeitől is függ a forikus elemek használata. A nyelvjárási szöveg éppen olyan sajátos típus, amely a szövegalkotás körülményeivel nagymértékben definiálható. A nyelvjárási szövegeket nemcsak hang- és szókészletük, hanem szövegösszefüggést teremtő eszközeik is jellemzik. Ennek igazolásához szerintem főleg szövegek korreferencialájának, forikus elemeinek elemzése szükséges.

Úgy vélem, a szövegtipológia szempontjából érdemes lenne más szövegtípusokon végzett hasonló vizsgálatok eredményeinek elemzése is.

DOBI EDIT

Felhasznált irodalom

- DOBI EDIT (1998), Egy nyelvjárási szöveg korreferenciális szerkezetének elemzéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 35: 95–107.
- DOBI EDIT (2000), A korreferenciaelemzés kérdésének rendszernyelvészeti megközelítése szemiotikai textológiai keretben. In: *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk*. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió. Officina Textologica 4. Szerk.: DOBI EDIT—PETŐFI S. JÁNOS. Debrecen, 2000. 81–123.
- JAKAB LÁSZLÓ (1982), Nyelvjárási szövegek XI. Hajdúság (Hajdúböszörmény). *Magyar Nyelvjárások* 24: 163–8.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1999), *Leíró magyar szövegtan*. Bp.